

Ольга Зайцева
(провідний науковий співробітник Науково-екскурсійного відділу
та сектору методичної роботи МІДЦ)

ПРАВОСЛАВНА СВЯТИНЯ БУШІ

У статті висвітлено історію замкової церкви с. Буша Ямпільського району Вінницької області. Давня церква була однією з архітектурних пам'яток замкового комплексу XVII ст. Опіраючись на результати археологічних досліджень залишків фундаментів християнської забудови, автор звернула основну увагу на особливості архітектурних форм храму, історію його функціонування до і після зруйнування.

Ключові слова: с. Буша, замок, замкова церква.

В статье освещена история замковой церкви с. Буша Ямпольского района Винницкой области. Древняя церковь была одной из архитектурных достопримечательностей замкового комплекса XVII в. Опираясь на результаты археологических исследований остатков фундаментов христианской застройки, автор обратила основное внимание на особенности архитектурных форм храма, историю его функционирования до и после разрушения.

Ключевые слова: с. Буша, замок, замковая церковь.

The article is devoted to the study of the history of the castle church that was situated in the village Busha, Vinnytsia region, Yampilsky district. The old church was one of the main parts of the 17th century castle complex. Based on the results of the archaeological research of the foundation of the Christian building, the author pays main attention to the architectural features of church, to the history of its functioning before and after the destruction.

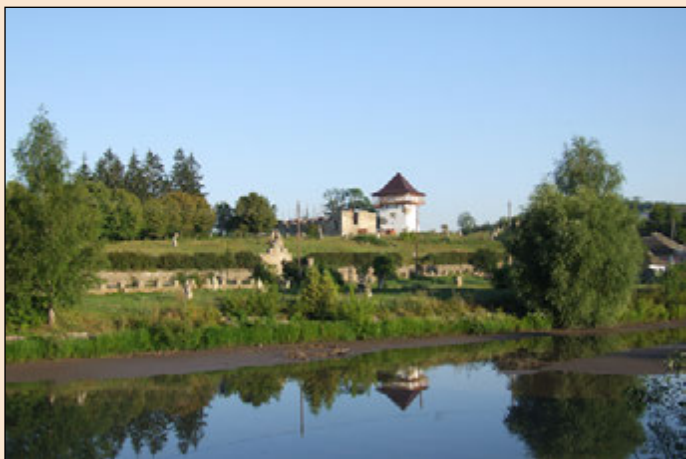
Keywords: village Busha, castle, castle church.

Село Буша розташоване на Вінниччині майже на кордоні з Молдовою, неподалік річки Дністер, на високих берегах річок Мурафа та Бушанка. За адміністративним поділом XVI ст. село належало до Брацлавського повіту, за адміністративним поділом XIX ст. – до Ямпільського повіту, а з XX ст. – входить до Ямпільського району Вінницької області (іл. 1).

Буша та її околиці відомі в історії України як один з важливих районів у ході Визвольної війни українського народу 1648–1654 років проти польської шляхти. Ці події знайшли своє відображення в історичній драмі українського письменника Михайла Старицького «Оборона Буші» (1899) та в повісті «Облога Буші» [1, с. 6]. У примітці до повісті М. Старицький пи-

сав: «Містечко Буша й по цей час існує на тому самому місці за Могильовом, недалеко від Ямполья. На чолі стрімчака нема уже ні церкви, ні замка; де-не-де вбачаються то ями, то купи каміння, але й їх уже зрівняв час і присипав порох, з якого тепер буяє трава» [7, с. 4].

У 1590 році містечка ще не існувало. У 1590-х роках Ян Замойський придбав поселення в місцевих зем'ян і побудував там укріплення. На початку XVII ст. Буша отримала статус міста. За свідченнями І.С. Винокура, який дослідив основні історико-культурні об'єкти цього поселення, на період XVII ст. Буша складалася із замку, міста, передмістя та міських околиць [1, с. 102]. Була тут і замкова церква, яка протягом історії свого функціонування за-

**Гл. 1. Вигляд на село Буша.
Фото О. Зайцевої**

знала кількох перебудов. М. Старицький у повісті «Облога Буші» описував святиню так: *«Посередині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і окружним піддашшям церква; вона була вже повернута панством у костьол, а потім знов козаками на благочесний храм пересвячена; його відсвятив на ім'я Покрови Пресвятої Богородиці отець Василь, якого з містечка Бара вивіз сотник, пан Завістний... Церква світлом сяє. Перед намісними образами у високих ставниках горять товсті зелені свічки, а кругом них і коло самих образів миготять цілі сотні манесеньких свічечок жовтих; за хвилями з кадильного диму вони яскріють зірками, скрашаючи сизі прозористі хмари червоними барвами, а вгорі отой дим під банею уже клубами чорніє, оповитий у морок. Вузькі вікна у церкві, розквічені різноколірними шибками, світяться тьмяно, спалахуючи часами де-не-де відблисками веселки»* [7, с. 1].

Археологічні дослідження залишків фундаментів споруди розпочалися влітку 1984 року краєзнавчою експедицією Бушанської восьмирічної школи. Під керівництвом учителя (нині – директора ДКЗ «Буша») О.О. Пірняка на відстані 100 м на південь від замкової вежі виявлено фундаменти споруди, які були інтерпретовані як залишки християнського храму (гл. 2). Такі археологічні знахідки підтвердили версію,

що храм функціонував ще задовго до початку ХХ ст. [5, с. 58].

Нові дані щодо історії забудови та функціонування храму дали дослідження професора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту І.С. Винокура, який у 1985 році датував рештки споруди ХV–ХVІІ ст. [1, с. 104]. Дослідник також дійшов висновку, що це, очевидно, був типовий для України ХVІ–ХVІІ ст. триконховий храм, який мав прямокутний у плані неф, з двома, півкруглими конхами і завершувався на сході напівкруглою апсидою [1, с. 104].

У результаті більш глибокого обстеження пам'ятки 2004 року було з'ясовано, що фундаменти храму закладено ще давніше – на межі ХІІІ–ХІV ст. Під час дослідження було піднято залишки матеріальної культури того часу: фрагменти кераміки і знарядь праці. Проте дослідників найбільше зацікавили форми фундаментів, товщина яких сягала 120 см. Фундамент споруди мав діаметр 7,5 м та за своєю формою нагадував ротонду. Округлою за формою була також прибудова вівтарної частини та приділ. Подібні пам'ятки – рідкісні залишки храмового будівництва ХІІІ–ХІV ст. Це є свідченням того, що храм було побудовано в так званому візантійському стилі [5, с. 58].

Замкова церква зазнала серйозної руйнації в 1654 році. Місто-фортецю, яке

Гл. 2. Дослідження фундаментів християнської споруди. Фото О. Зайцевої

**Іл. 3. Внутрішнє оздоблення вежі, яка тривалий час служила за церкву.
Фото О. Зайцевої**

було основним оборонним осередком Поділля під час Визвольної війни, кілька разів оточувало польсько-шляхетське військо. Звістку про ворожий наступ на Бушу знаходимо в листі Богдана Хмельницького: «Под Немировом и под Копиевкой с нашими уже билися, а ныне Бушу облегли, однако отпор им велели дать» [2, с. 334].

Цікаві свідчення містяться в нотатках Веспасіана Каховського, який був учасником облоги 1654 року. Він згадував, що в місті на той час проживало 12 тис. мешканців і налічувалося 7 (!) церков: «Хтось запалив одну із баит, і коли вогонь почав швидко розповсюджуватися, ворогів опанував страх. Вони почали палити свої домівки. Шаленство охопило жінок: вони почали кидатися у студні, йшли у вогонь хат, кидалися з високих скель. Цілу ніч палала Буша з 7 церквами. Мало хто врятувався» [4, с. 444–446].

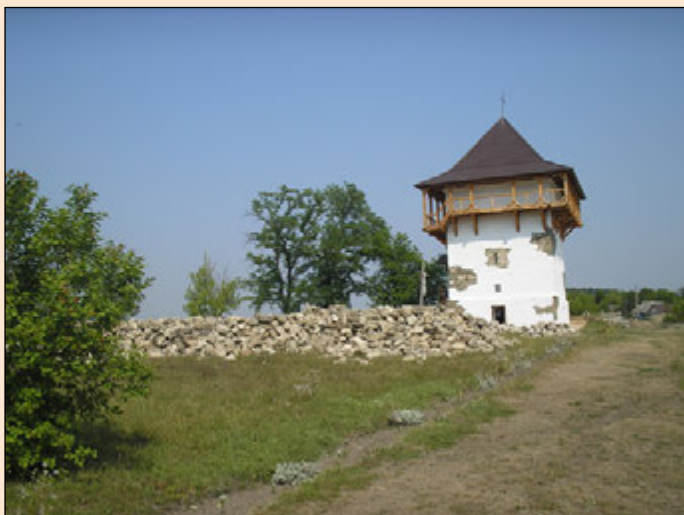
Така кількість церков у Буші не дивує, адже, згідно з писемними статистичними джерелами кінця 20-х років XVII ст., щільність заселення міста була досить високою. Так, за даними подимного реєстру 1629 року в Буші нараховувалося 360 димів (дворів), у яких проживало, очевидно, понад 2,5 тис. городян. Порівнюючи Бушу з іншими містами Поділля, І.С. Винокур подає відомості про чисельність димів у той самий період у різних містах Правобережної України. Наприклад, у Вінниці налічувалося 787 дворів, у Брацлаві – 596, в Умані – 363, у Літині – 156. Кам'янець-Подільський у 1629 році містив щонайменше 1500 житлових будівель. Отже, Буша в першій половині XVII ст. була одним з важливих міських осередків Поділля і Правобережжя України в цілому [1, с. 110].

Церкви разом з погостами (кладовищами) розміщувалися на головному торговому майдані міста, що розташовувався біля північної замкової стіни і прилягав до стрімкого лівого берега р. Мурафи. Одне з таких кладовищ XVIII–XIX ст. з масивними кам'яними надмогильними хрестами збереглося і дотепер. Кожна із церков була оточена садибно-житловими забудовами [1, с. 108].

Після зруйнування військами Стефана Чарнецького в 1654 році Буша, що мала

**Іл. 4. Обстеження фундаментів церкви.
Фото О. Зайцевої**

**Іл. 5. Початок будівництва храму свя-
тителя Феодосія Чернігівського.
Фото О. Зайцевої**

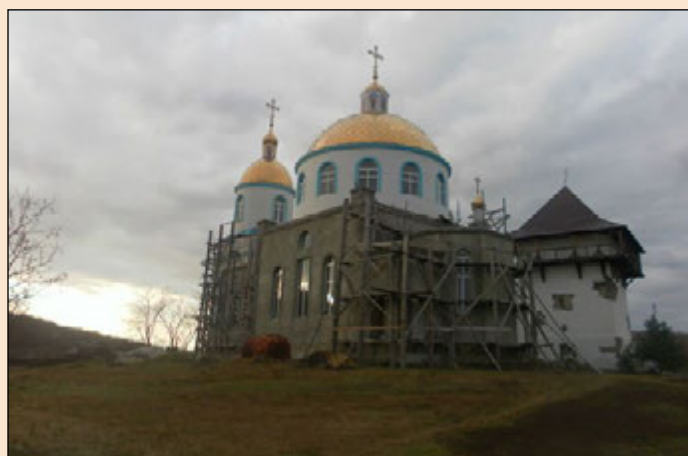
назву «Малий Кам'янець», перетворилася на невелике село. Від фортеці залишилися лише вежа і руїни міської ратуші, млина та замкової церкви [1, с. 108]. Унаслідок нападу було вбито тисячі людей. Майже ніхто з місцевих жителів не врятувався. Існує легенда про славу оборонницю Буші Мар'яну Зависну – сотникову доньку. Легенда оповідає: «На мури повитягали гармати, казани з окропом і смолою. Проте селянське військо не могло протистояти польській армії. Розуміючи це, Мар'яна підпала порохом погріб, який ніби то був у місцевій замковій церкві, й підірвала разом із собою ще й купу поляків». На місці зруйнованої ратуші встановлено пам'ятний знак та символічна могила Мар'яни Зависної. На могилі міститься плита з написом: «Вічна пам'ять відважній дочці українського народу Мар'яні Зависній, яка в листопаді 1654 року безстрашно стала на захист свого народу».

Тривалий час місце, де колись була Буша, стояло пустою. Такі відомості знаходимо і в історичних документах. Наприклад, у подорожньому щоденнику німецького мандрівника-дипломата Ульріха фон Вердума, який у листопаді 1672 року проїжджав через село, зроблено запис про те, що на місці колись значного міста він по-

бачив напівзруйновану церкву, млин і 4 хатини [5, с. 62].

У 1756 році на кошти прихожан Буші на руїнах замкової церкви побудували першу велику дерев'яну церкву. Названо її було Михайлівською [3]. Про це також засвідчено в праці «Приходы и церкви Подольской епархии» (за редакцією Ю. Сіцінського), де читаємо: «Церква св. Михаїла збудована у 1756 р. – дерев'яна. Кам'яна дзвіниця перебудована зі старовинної башти» [6, с. 1013–1014]. Отже, дзвіницею для нової церкви служила кам'яна старовинна башта, стіни якої добре збереглися і на них побудовано в 1756 році новий верх. Ця старовинна вежа зберігається й нині.

На початку XVIII ст. населення Буші почало поступово зростати. У 1760 році в місті налічувалося 1804 особи, з них чоловіків – 905, жінок – 899. Відомості щодо церковної землі маємо такі: землі – 55 десятин 1979 сажнів, серед якої орної – 31 десятина, а лісу – 21 десятина. Починаючи із 70-х років XIX ст., у подільських селах почали відкривати церковно-парафіяльні школи, де навчали грамоти. Не стала винятком і Буша. Церковна парафія в місті мала назву на честь архістратиґа Михаїла. До неї належали 4 початкові школи. Незважаючи на те, що школи були відкриті в примітивних, погано пристосованих для навчання приміщеннях, освіту тут давали

**Іл. 6. Завершення будівництва храму
святителя Феодосія Чернігівського.
Фото О. Зайцевої**

досить непогану. У Буші така школа почала функціонувати в 1870 році, а в 1890 році – у с. Слобода-Бушанська, у 1899 році – у с. Гомулівка [5, с. 64].

Дерев'яна Михайлівська церква проіснувала до 1905 року, доки поряд з нею не розпочалося будівництво нового кам'яного храму за так званим московсько-вологодським проектом. Щойно роботи зі спорудження церкви було завершено, стіни старої споруди розібрали [5, с. 58]. Церкву зруйнували за радянського часу. Богослужіння тривалий час проводилися в збереженій замковій вежі (іл. 3).

У 2004 році з нагоди 350-річчя героїчної оборони Буші виникла ідея відбу-

дови козацької церкви, і з цього приводу дирекція Державного історико-культурного заповідника «Буша» звернулася до органів місцевої влади, а також до Міністерства культури і туризму з проханням посприяти у відбудові храму. До початку проектування й відбудови пам'ятки керівництво заповідника запросило фахівців Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» для попереднього обстеження фундаментів (іл. 4) [5, с. 58]. У 2009 році на місці давньої замкової церкви почалося будівництво храму на честь святиителя Феодосія Чернігівського (настоятель храму – ієрей Анатолій Шинаєв) (іл. 5, 6).

Література

1. *Винокур І.С., Альошкін О.М., Забашта Р.В., Петров М.Б., Петровський В.М., Пірняк О.М., Степанков В.С.* Буша: історико-краєзнавчі нариси. – Хмельницький, 1991. – 152 с.
2. Документи Богдана Хмельницького / упоряд. І. Крип'якевич. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.
3. *Жарких М.І.* Храми Поділля. Довідник. – К., 2007.
4. *Каховський В.* *Аннали Полонія.* – Краков, 1682. – Т. 1. – С. 444–446.
5. *Пірняк О.О.* Буша. Історичне минуле Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за наук. ред. В.А. Косаківського. Вінниця: Вінницька газета, 2009. – С. 54–79.
6. *Сецинский Е.И.* Приходы и церкви Подольской епархии / Е.И. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Камянец-Подольский, 1901. – Вып. IX. – 1064 с.
7. *Старицький М.* Облога Буші. – К., 1961.